

ПОТЕНЦІАЛ ПРОНОМІНАЛІЗОВАНИХ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У ВИРАЖЕННІ КАТЕГОРІЇ ОЗНАЧЕНОСТІ/НЕОЗНАЧЕНОСТІ

У статті досліджено прономіналізовані мовні одиниці, зокрема числівник *один* та іменники, які активно використовують у текстах суспільно-політичного дискурсу для вираження категорійних значень означеності/неозначеності. Виявлено основні семантичні блоки цих одиниць, окреслено їхній функційний потенціал та виявлено типові моделі процесу прономіналізації. Визначено, що прономіналізований числівник *один* має широкий значеннєвий спектр і може виступати засобом вираження як означеності, так і неозначеності. Прonomіналізовані іменники набувають узагальненого значення, тому переважно оформлюють категорійне значення неозначеності.

Ключові слова: категорія означеності/неозначеності, транспозиція, десемантизація, прономіналізація.

Labetova V. M. The Potential of the Pronominalized Language Units in the Expression of the Category of Definiteness/Indefiniteness. *The category of definiteness/indefiniteness is explored just a little in modern Ukrainian, its exploring needs the use of the philosophical, pragmatic, cognitive and communicative aspects. Most linguists think that it has the structure of the functional-semantic field with various-level system of express means. The potential of the pronominalized language units in the expression of the category of definiteness/ indefiniteness is still unexplored, so it forms the idea of the article. This idea marks the execution of such tasks: 1) to reveal the semantic connotations of the pronominalized numeral **one** as the bearer of the category signs of the definiteness/indefiniteness, and establish the environments of its productive functioning in the role as the article; 2) to delineate the function range of the pronominalized nouns. The review of text material demonstrates, that the numeral **one** loses quite often its primary function of the designation of quantity, but can definitely or indefinitely refers to something, serve for entry of the new information, its actualization or increasing. The pronominalized nouns acquire mainly generalized-indeterminate mean, lose the semantic expressiveness, by using as the facultative units, and in individual cases become excess elements of the statement. It makes the perspective to explore the potential of other pronominalized language units as express means of the category of definiteness/indefiniteness.*

Key words: category of definiteness/indefiniteness, transposition, desemation, pronominalization.

Більшість мовознавців визнає, що система лексико-граматичних класів слів не є стабільною у своєму складі, у ній постійно відбуваються транспозиційні процеси, які засвідчують перехід – повний чи частковий – з однієї частини мови до іншої. Теоретичні основи цього явища були розроблені швейцарським мовознавцем Ш. Баллі, далі набули уточнення та розвитку в дослідженнях Л. Теньєра, Є. Куриловича, В. В. Виноградова, О. М. Пешковського, В. М. Мигиріна, В. В. Бабайцевої, Ю. С. Степанова та ін. В українському мовознавстві є низка робіт, присвячених аналізу міжчастиномовної транспозиції (або перехідності, конверсії), авторами яких є В. С. Ващенко, І. Р. Вихованець, В. О. Горпинич, Т. М. Довга, М. А. Жовтобрюх, О. П. Кушлик, Г. М. Муқан та ін. Досить велика кількість студій, здійснених у цьому руслі, свідчить про високу активність та продуктивність транспозиційних процесів в українській мові, які спричиняють безперервний рух та оновлення граматичної будови мови.

Серед різних видів міжчастиномовної транспозиції одним із найбільш регулярних в українській мові є прономіналізація – перехід різних частин мови до класу займенника. Висока частотність цього явища зумовлена тим, що «кожну дану річ, кожну ознаку мовець завжди може визначити подвійно: займенником – через її стосунок або іншою частиною мови – через її назву; природно, що коли ті самі явища окреслюються різними словами, межа між цими словами буває хитка і подеколи може зовсім затиратися» [4, с. 267]. Окрім того, «транспозиція слів з інших частини мови в займенникові підкласи спричинена нейтралізацією вихідної для прономіналізованих слів частин мови і набуттям цими словами узагальнено-вказівної семантики» [1, с. 214]. Вагомою особливістю такого переходу є втрата (різноступенева) вихідним словом лексичного значення та тяжіння до виконання займенникової функції. В окремих випадках відбувається драматизація прономіналізованих одиниць, що наближує їхню роль в оформленні текстового масиву до ролі артикля. Питання потенціалу прономіналізованих лексем у вираженні категорійного значення означеності/неозначеності в українській мові не досліджено на достатньому рівні, побіжний аналіз знаходимо в окремих студіях І. Р. Вихованця, І. В. Дудко, Н. П. Дзюман та ін. Тому метою розвідки є виявлення семантичних та функційних особливостей прономіналізованих мовних одиниць як засобів вираження категорії означеності/неозначеності (далі – О/Н).

Поставлена мета передбачає виконання низки завдань: 1) розкрити семантичні відтінки прономіналізованого числівника *один* як носія категорійних ознак О/Н; 2) визначити умови та механізми продуктивного функціонування прономіналізованого числівника *один* в ролі артикля; 3) окреслити функційний діапазон прономіналізованих іменників.

Матеріалом для дослідження послужили різножанрові тексти суспільно-політичного дискурсу України часів незалежності.

Серед масиву прономіналізованих лексем виділяються ті, що набувають значно більше семантичних відтінків, ніж у неперехідному, прямому значенні. У першу чергу йдеться про прономіналізований числівник *один*, який виявляє смислову та функційну подібність до неозначених займенників і далі – до неозначеного артикля в артиклевих мовах, на що звернули увагу І. Р. Вихованець, В. М. Ожоган, В. Ф. Сич, Й. О. Дзензелівський, І. В. Дудко та ін. Частково це зумовлено тим, що саме цей числівник був базою для розвитку форм неозначеного артикля більшості мов. В українській мові, як стверджує Й. О. Дзензелівський, прономіналізація числівника *один* зумовлена тим, що в усіх випадках такого вживання він виражає не конкретну кількість об'єктів, а означено або неозначено вказує на щось чи когось [2, с. 17]. У текстах суспільно-політичного дискурсу трапляються випадки вживання прономіналізованого числівника *один* у функції, близькій до неозначеного артикля, що супроводжується послабленням або втратою первинного кількісного значення одиничності: *Один мій знайомий редактор сказав, що арешт Юлі допоміг нам пережити другу половину літа, період завжди бідний на інформприводи, а тому складний для журналістів (УП, від*

22.08.2011); **Один** мій знайомий, критично оцінюючи земляків-галичан, якось казав: «Наші думають, що вони все знають. На сході знають не все і готові вчитися» (День, від 25.03.2016); У ході мітингу **одна** жінка вийшла на сцену і заклала жінок і старших людей стати в перших рядах перед бійцями внутрішніх військ і йти на штурм ОДА (УП, від 5 березня 2014); Я бачив по телевізору, як **один** поліцейський жалівся, що отримує 8 тисяч. Так я також отримую 8 тисяч (УП, від 26.03.2018). Таке вживання лексеми **один** у значенні неозначеного займенника якийсь має високу продуктивність та є регулярним в аналізованих текстах, а позначений цим словом актант ситуації хоч і передбачає існування єдиного конкретного співвідносного референта, у процесі комунікації не набуває подальшої індивідуалізації чи ідентифікації, що дає підстави для трактування таких конструкцій як неозначених.

Абсолютно протилежне, означене значення реалізується у висловленнях з яскраво вираженим саркастичним чи іронічним дейксисом на відомі широкому загалу вчинки чи особливості позначеної персони: *Минулого тижня «порадували» опозиціонери. Один розумник нарахував в Україні аж 700 податків* (IPress.ua, від 13.08.2012), у цьому фрагменті простежується чітка вказівка на опозиціонера М. Мартиненка, який за кілька днів до опублікування цитованого блогу виголосив із трибуни парламенту промову про податки.

Повної десемантизації числівник *один* зазнає тоді, коли вживається в значенні, тотожному до вказівних займенників *той, цей, той самий*: *Вони впевнені, що свобода та безвідповідальність – з однієї опери* (Lifejournal, від 28.03.2017); *Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький поставив гетьмана Богдана Хмельницького на один щабель із нацистами* (Gazeta.ua, від 21.02.2018).

Із семантикою *дещо (деякий)*, що має узагальнено-означене значення, *один* найчастіше вживається з анафоричною (катафоричною) функцією, для більш акцентованого введення нової інформації: *Українські урядовці мають вивчити одну фразу «общедоступною» і кілька разів повторити її для особливо затятих прихильників державного статусу російської мови, аби відтак забути. Яку фразу, – про це пізніше* (IPress.ua, від 22.05.2014); *Однак існує одна річ, про яку сьогодні варто згадати. 1992 року міжнародна спільнота пообіцяла Боснії та Герцеговині, що захистить її. А потім – не виконала своєї обіцянки* (День, від 18.09.2014).

Досить поширеними є конструкції, у яких *один* набуває значення означального займенника *сам*, зі спектром відтінкових значень «окремо від інших», «не з іншими», «самотужки», «без інших»: *Лише пані Гонгадзе, і тільки вона одна має вирішувати, коли є найкращий момент поховати тіло її сина* (УП, від 01.06.2001); *Взагалі-то за вдачею я опозиціонер. І мені більше подобається займати позицію обділених, аніж можновладців. Тому зараз я один* (День, від 20.08.1998).

Цей ефект підсилюється з використанням складених форм *один одним, сам-один, один-однісінький*, семантична надлишковість яких зумовлює нарощення експресивності та видільного ефекту. Однак у текстах суспільно-політичного дискурсу таке вживання трапляється доволі рідко, лише

в жанрах, формат яких дозволяє застосування подібних прийомів (критичні статті, блоги, форуми, інтерв'ю): *ФСБ продовжує за ним наглядати. Він (Сенцов, – ред.) окремо тримається – сам один* (УП, від 13.03.2018); *Адже сам-один жоден духовний лідер управляти не може. Питання будь-якого лідера — це питання команди, а в команді завжди будуть і корупціонери, й пристосованці, й зрадники* (День, від 23.12.2011).

Окремої уваги заслуговують випадки вживання прономіналізованого числівника *один* зі значенням *сам* у формі множини, оскільки відбувається повна втрата семантики кількісності, що й уможливило формальне утворення множинного *одні*: *А ми це робимо, освячуємо, молимося, посилаємо ці пaskи для чого? Щоб підняти їх (військовим) дух. Щоб вони відчували, що вони там не одні, а за ними стоїть великий український народ, а з народом - правда, тому що ми хочемо миру* (Livejournal, від 03.04.2018).

У тексті суспільно-політичного дискурсу досить часто вводиться форма *одні* з підсилювальним значенням *кілька, деякі, ці, окремі*, таке вживання зазвичай є референтним та означеним: *Все голосніше політологи говорять про те, що «донецькі» на чолі з Рінатом Ахметовим та Віктором Януковичем здатні стати одними з лідерів передвиборної кампанії 2002 року* (УП, Хроніка від 2002); *Потрібно просто «люструвати» по одному всіх ворогів України і дуже скоро інші вороги України просто покинуть свої посади, не бажаючи поповнити список «люстрованих» і у владі залишаться одні лише патріоти, яким бояться нічого* (Livejournal, від 16.04.2016).

Синонімічно до *єдиний*, *неповторний* слово *один* уживається здебільшого в емоційно забарвлених висловленнях та акцентовано виражає унікальність описуваного об'єкта, який сприймається реципієнтом однозначно та, відповідно, означено: *«Майстер давно вийшов за межі такого поняття, як художник. Він - феноменальний, він такий один! Такого більше не буде...»* — сказав галерист Павло Гудімов (День, від 27.06.2017).

Унікальною є фраза *один в один* зі значенням *однаковий, такий самий, подібний*, оскільки структура синтаксичних конструкцій з таким утворенням передбачає пряму або контекстуальну вказівку на об'єкт, стосовно якого здійснено аналогію. У таких випадках послідовно та чітко реалізується категорійне значення означеності: *Зробив його за 20 років до реальної відбудови — тепер їх не відрізнити. Також відтворив за документами церкву Богородиці Пирогощі на Подолі. Теж вийшла один в один* (Gazeta.ua, від 29.12.2016).

Окрім числівника *один* до класу займенників активно переходять іменники, проте механізм цього процесу має семантичне підґрунтя. Ці слова втрачають своє основне лексичне значення, відбувається процес делексікалізації, а регулярність такого вживання у певних контекстах зумовлює наближення їхньої функційної та значеннєвої складової до займенника. Такі іменники загально-неозначеного значення, як *річ, справа, момент, тип, штука, факт, питання, людина, чоловік*, досить часто вживаються в ролі неозначеного займенника [4, с. 267], набуваючи узагальненого чи узагальнено-вказівного значення: *Я думаю, що питання обміну Савченко — це вже цілком серйозна річ*, (щось серйозне) *а не якась гіпотетична можливість, яка може*

бути реалізована (День, від 25.12.2015); «Зло повинно бути покаране. Тому вперше в українській історії я прийняв рішення взяти участь у судовому процесі. Безпрецедентно, коли президент особисто це робить. Але це **справа** кожного з нас», – заявив Порошенко (УП, від 18.02.2018); Директор інституту Джон Чіпман констатував, що «європейські держави все ясніше усвідомлюють той **факт** (те), що світ – небезпечне місце», і форсують витрати на оборону (УП, від 15 лютого 2018); Новим лідером може бути лише **людина**, яка здатна зібрати громадян на площі і звіти повести під Адміністрацію президента з барабанним боєм і великими дрючками. Зараз такої **фігури** немає, – говорить політолог 44-річний Валентин Бушанський (Gazeta.ua, від 03.04.2018).

Особливістю такого вживання є те, що ці іменники втрачають не тільки семантичну значущість у межах висловлення, а взагалі можуть бути надлишковими: *Південна Корея переконується, як я вже казав їм, що їхні розмови про умиротворення з Північною Кореєю не спрацюють, вони розуміють тільки одну **річ!*** – написав Трамп (День, від 03.09.2017) – редукція фрази «одну річ» до «одне» не змінить змісту сказаного, що є виразною ознакою таких прономіналізованих одиниць.

Релевантним є те, що процес прономіналізації іменників супроводжується семантичною генералізацією та експансією – розширенням функційних меж мовного елемента та його сполучуваності з іншими одиницями [5, с. 39-40]. Оскільки такі слова можуть співвідноситись майже з будь-яким антецедентом та формувати низку різнопланових відношень (родових, видових, узагальнення, уточнення, виділення, вказівки тощо), багато мовознавців уживають термін «пусті слова» (М. Всеволодова, С. О. Крилов, С. В. Соколова) або «шифтери» (Р. Якобсон, І. Й. Ревзін) стосовно них. Ці слова можуть «вбирати» ситуативно необхідний зміст, бути не тільки детермінованими, а й виконувати функцію детермінації для інших слів [3]. Таке визначення вважаємо цілком правомірним, адже ракурс дозволяє розкрити ту особливість прономіналізованих іменників, що вони можуть виконувати функцію вираження як означеності, так і неозначеності, що найчастіше залежить від наявності додаткових інформативних елементів.

Отже, прономіналізовані мовні одиниці беруть активну участь в оформленні категорійних значень означеності/неозначеності в українській мові. Одним із найбільш продуктивних засобів є десемантизований числівник *один*, який втрачає свою первинну функцію позначення кількості, однак може означено чи неозначено вказувати на щось, слугувати для введення нової інформації, її актуалізації чи розширення. Висока частотність та регулярність вживання також свідчить про великий потенціал цієї одиниці як виразника категорії О/Н. Проніналізовані іменники набувають переважно узагальнено-неозначеного значення, утрачають семантичну виразність, вживаючись як факультативні одиниці, в окремих випадках стають надлишковими елементами висловлення. У цьому руслі перспективним видається подальше вивчення механізмів та схем прономіналізації мовних одиниць, вибудування їхньої ієрархії з урахуванням ступеня прономіналізації та виявлення стилістичної функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вихованець І. Р.**, Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 398 с 2. **Дзендзелівський Й. О.** Проніміналізація в українській мові. *Українська мова в школі*. 1955. № 1. С. 14-20 3. **Крылов С. А.** Детермінація імени в русском языке: теоретические проблемы. *Семиотика и информатика*, М., 1974. Вып. 35. С. 244—271. URL: http://lpcs.math.msu.su/~uspensky/journals/siio/35/35_11KRYL.pdf. 4. **Шерех Ю.** Нарис сучасної української мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. (ч.3) 402 с. 5. **Heine В.**, Reh M. Grammaticalisation and reanalysisin African languages. Hamburg: Buske, 1984. 299 p.

Лабетова Вікторія Михайлівна – аспірант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна.

E-mail: labetova-vika@meta.ua

Tel: +38068-27-85-643

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1650-1083>

Лабетова Вікторія Михайлівна – Postgraduate at the Ukrainian Language Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.